

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN
ŞƏRQŞÜNASLIQ
JURNALI

JOURNAL OF
ORIENTAL STUDIES
OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2025

E-ISSN 3134-7231

Bakı - 2025

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)*

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ CAMPIERO

Professor; Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CAVADİ HƏSƏN

Professor; Kaliforniya Universiteti, ABŞ

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÇALISOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Professor; Ege Universiteti, Türk Dünyası

Araşdırmaları İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VUQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Professor; Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Professor; İslamabad Beynəlxalq İslam

Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OÇİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,

Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RUFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİYEV ŞODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,

Tacikistan

TOBİA STEFAN

Professor; Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1, 2025. – 176 səh. Bakı, BDU, 2025.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aida QASIMOVA

“BAXIŞLAR ONU GÖRƏ BİLMƏZ”: KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA GÖZ VƏSFİNİN NƏZƏRİ-ESTETİK ÇALARLARI

“No Vision Can Encompass Him”: The Theoretical and Aesthetic Aspects Of Eye Description In Classical Azerbaijani Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1051>

11

Aydan XƏNDAN

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINDA KÖHNƏDƏN YENİYƏ KEÇİD VƏ ƏDƏBİ CƏRƏYANLAR

Transition From Old To New And Literary Currents In Turkish Literature At The End Of The 19th Century And Early 20th Century

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1056>

25

Nigar İSMAYILZADƏ

XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA ZÜMRƏ ƏDƏBİYYATI VƏ İLAHİ EŞQ

Zumra Literature And Divine Love In 15th-Century Sufi Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1015>

38

Rafael HÜSEYNOV

SHAHRASHUB IN EASTERN POETRY AND NATIONAL SELF-EXPRESSION IN URDU SHAHRASHUBS

Şərq şeirində şəhraşub və urdu şəhraşublarında milli özünüifadə

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1064>

45

Şəhla ABDULLAYEVA

SÖZLƏ SEYR EDƏN RUH: ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTAR NİŞAPURİ

A Soul Journeying Through The Word: Farid Al-Din Attar Of Nishapur

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1029>

69

DİLÇİLİK

Əsmətəxanım MƏMMƏDOVA

FARS DİLİNDƏ KİPLƏŞƏN SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FONETİK SƏCİYYƏSİ (NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”Sİ ƏSASINDA)

Phonetic Characteristics Of Consonant Clusters In Persian (Based On Nizami Ganjavi's “Khamsa”)

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1046>

81

Heybət HEYBƏTOV

ŞAHİD BEYTLƏRİN FİLOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

The Philological Significance Of Shahid Bayts

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1035>

95

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

Əsgər RƏSULOĞ

TÜRKDİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ YALANÇI EKİVALENT PROBLEMİ

False Equivalents Problem In The Turkish-Azerbaijani Translation

109

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1075>

Eldost İBRAHİMOV

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYA DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA SÜNİ İNTELLEKT VƏ İNSAN AMİLİ

Artificial Intelligence And Human Factor In Translation In The Era Of Digital Technology

122

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1012>

Gülnar ƏQİQ CƏFƏRZADƏ

ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTAR NİŞAPURİ. “ŞEYX SƏNAN” HEKAYƏTİ

Sheikh Faridaddin Attar Nishapuri. The Story Of “Sheikh Sanan”

129

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1001>

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

Kəmalə NURİYEVA

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV. RİYAZÜL-QÜDS (ilk tam nəşri haqqında)

Abbasqulu Agha Bakikhanov. Riyāz Al-Quds (About The First Complete Edition)

151

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1058>

Rafael HÜSEYNOV

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDAKI SİRƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞINDAKI İLK KOMPLEKS YANAŞMADA MÜSBƏT VƏ DƏQİQLƏŞDİRİLMƏLİ MƏQAMLAR

Positive Points To Be Clarified In The First Comprehensive Approach To Siras In Arabic Literature Within Azerbaijani Oriental Studies

155

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1023>

APA7 qaynaq göstərmə təlimatı

172

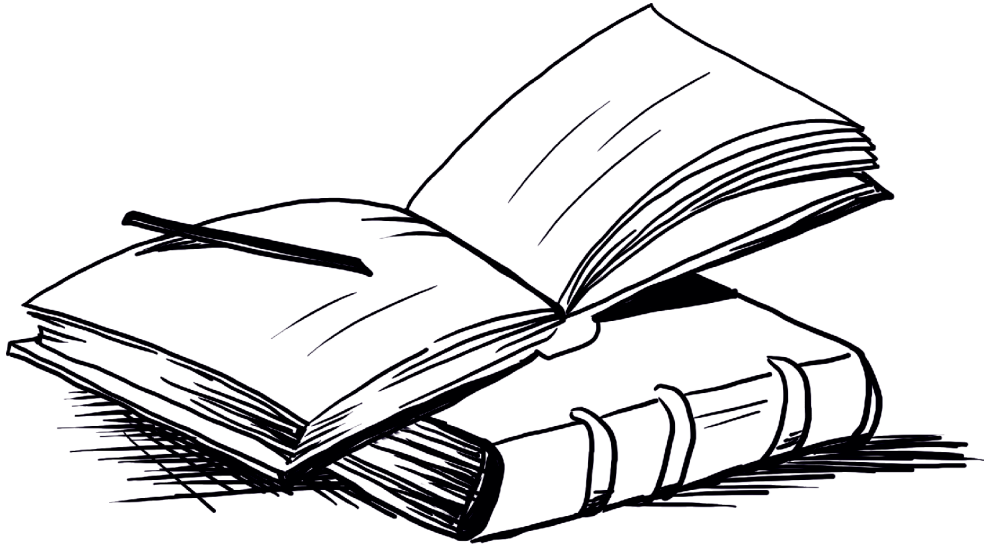
Nəşrə dair tələblər

174

Publication requirements

175

DİLÇİLİK

UOT 811.411.21

821.411.21

DOI <https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1035>

ŞAHİD BEYTLƏRİN FİLOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

HEYBƏT HEYBƏTOV*

Xülasə

Məqalə şahid beyt anlayışının nədən ibarət olmasını oxucuya təqdim etməklə yanaşı, onun Orta əsrlərdə müxtəlif elm sahələrinin, xüsusilə də filoloji tədqiqatların inkişafında oynadığı rolu göstərməyə çalışır. Məqalədə XIII əsrdə yaşamış misirli filoloq İbn Mənzurun "Lisən əl-arab" ("Ərəblərin dili") adlanan ensiklopedik əsərindən seçilmiş ondan artıq beyt tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın gedişində məsələyə ümumi filoloji yanaşmanı təmin etmək məqsədilə şahid beytlərin ədəbi-lingvistik təhlili aparılmış, bu şeir nümunələrinin filoloji tərcüməsi təqdim edilmiş və beytlər müxtəlif Orta əsr mənbələri əsasında şərh və izah olunmuşdur.

Şahid beytlər ərəb əyyamına – ərəblərin tarixi keçmişinə, həmçinin, orta əsr ədəbi-filoloji mühitinə aid çoxsaylı məlumatları ehtiva edib öz tarixi yaddaşında qoruduğu və müasir dövrümüzdə çatdırdığı üçün bu beytlərin tədqiqi həm zəruri və əhəmiyyətli, həm də həddən artıq maraqlıdır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, şahid beytlərin tədqiqi Avropa şərqşünaslığında diqqətdən kənar qalmış, lazımi şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Şahid beytlərin araşdırılması zamanı çoxsaylı klassik şairlərin divanlarına, həmçinin, divan şərhələrinə müraciət edilmiş, dəqiqləşdirmələr aparılmış və bir çox hallarda beytin yazılma səbəbləri də izah olunmuşdur.

Açar sözlər: İbn Mənzur, Cahiz, Bəsus, şahid, Cahiliyyə

Giriş

Şahid beyt dedikdə bu və ya digər fikir, mülahizə, yaxud elmi müddəanın sübuta yetirilməsi üçün istifadə edilən misralar, beytlər və ya şeir nümunələri nəzərdə tutulur. Şahid beytlər Orta əsrlərdə ərəblər üçün filoloji məfkurə tərzinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Şair təbiətli, fəsaht və bəlağət sahibi olan, həmçinin, yüksək zövqə malik ərəblər şeiri çox sevirdi, şeirlə sözə başlayıb onu şeirlə bitirirdi, söylədikləri hər bir fikrin əsasını şeirlə əlaqələndirməyə çalışırdılar. Ərəblərin şeirə bağlılığı bəlkə də onların genetik və tarixi yaddaşı ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, ərəb cəmiyyətində İslam günəşinin parlamasından hələ yüzilliklər öncə bu genetik yaddaş artıq dünya ədəbiyyatının incilərindən sayıla biləcək qəsidələrlə dolub-daşırdı. Bu qəsidələr tarixi ənginliklərin qəlbini dələrək qərinədən-qərinəyə boylanır, zaman ümmanını, ərəb əyyamını arxada qoyduqca ərəb kimliyini formalaşdırır və bu kimliyi səhranın dərinliklərindən çəkib çıxararaq onu müasir cəmiyyətlərə təqdim edirdi. Başqa sözlə desək, elmi intibah və sürətli inkişaf dövrü sayılan İslam dininin gəlişinədək

* Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; Bakı Dövlət Universiteti; hheybatov@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2693-7796

kiçik ərəb cəmiyyətlərində tam şəkildə inkişaf etmiş olmasa da, qismən formalaşmış və minlərlə beyt şeiri ehtiva edən ədəbiyönlü filoloji baza artıq yaranmışdı. İslamın gəlişindən sonra isə ərəb cəmiyyətlərində bütün elm sahələri, xüsusilə də Quran və ədəbiyyat – filologiya elmləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. İlk mərhələdə şeirə münasibət və diqqət bir qədər azalsa da, daha sonrakı dövərdə ərəb şeiri öz əvvəlki statusunu bərpa edərək bu dövərdə formalaşmaqda olan ərəb dilçiliyi üçün əsas istinadgah və mənbəyə çevrildi. Çünki bu dövərdə Quran elmlərinin inkişafı üçün açar rolunu oynayan ərəb dili artıq ona qədər formalaşmış ərəb poeziyasından yararlanmadan inkişaf edə bilməzdi. Elə buna görə də ərəb filoloqları ərəb nəhvini bu və ya digər qaydalarını müəyyən edərək ərəb şeirinə müraciət edir, qaydaları Quranla yanaşı, həm də ərəb poeziyasındakı mövcud bazaya – beytlərə əsasən təsbit edirdilər. Orta əsrlərdə ərəb nəhvini aid yazılmış kitablarda istinad edilən şahid beytlərin – şeir nümunələrinin çoxluq təşkil etməsi, yaxud mövcudluğu dediyimiz bu fikri təsdiq edir.

Daha sonrakı dövərlərdə isə ərəb şeirinin istifadə dairəsi bir qədər də genişlənərək dilçiliklə yanaşı başqa elm sahələrinə də sirayət etməyə başladı. Belə ki, Orta əsrlərdə başqa elm sahələrinin nümayəndələri də ərəb şeirindən istifadə etməklə tədqiq etdikləri sahələrlə əlaqədar məsələlərdə bu və ya digər fikir və mülahizələri əsaslandırmağa çalışırdı. Bu dövərdə, demək olar ki, təşkil olunmuş bütün elmi məclislərdə ərəb şeiri elmi mühakimə və çəkişmələrin sübutu üçün inkaredilməz qaynaq rolunu oynayırdı. Cahizin aşağıdakı fikirləri şeir şahidlərinin bir çox elm sahələrində tətbiq olunduğunu sübut edir: “Qrammatiklərin (şeirdən) əsas məqsəd və məramının irabla (fleksiya ilə), şeir ravilərinin şeirdəki məramının izaha ehtiyac duyan bir çətin məna, yaxud sözlə, xəbər ravilərinin məqsədinin isə şahid və misallara malik şeirlə əlaqədar olduğunu gördüm... Əbu Əmr əş-Şeybaninin şeirləri qorumaq məqsədilə məclis iştirakçılarının dilindən çıxan şeirləri yazdığını gördüm. Bəlkə də elə zənn olunub ki, həmin şairlərin övladları öz əcdadlarından uzaq düşdükləri üçün bir də heç vaxt gözəl şeir söyləyə bilməz” (əl-Cahiz, 1998: 23-24).

1. Ərəb şeirinin filoloji araşdırmalarda tətbiqi məsələsi

Ərəb şeirinin qrammatik mühakimələrdə əsas rolunu oynaması, mənbə kimi istifadə edilməsi fikrini əsaslandırmaq üçün İbn Mənzurun “Lisan əl-ərəb” əsərindəki bir sıra beytlərin təhlilini apararaq onların ədəbi-linqvistik aspektlərini işıqlandırmaya çalışacağıq. İlk öncə *leysə* tipli sözlərlə bağlı bir neçə məqamı nəzərdən keçirmək istərdik.

Leysə (inkar mənasını ifadə edərək mübtədanı adlıq, xəbəri təsirlik halda idarə edir) funksiyasını icra edən bir sıra başqa sözlər (ədatlar) mövcuddur. Bu sözlər *leysəyə* bənzədiyi üçün onun funksiyasını icra edə bilir. Buna misal olaraq *la* inkar ədatını göstərmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, inkar ədatı *la leysənin* funksiyasını qismən icra edə bilir. Belə ki, onun idarəetmə qabiliyyəti, qrammatiklərin fikrincə, yalnız qeyri-müəyyənlikdə olan sözlərlə konkretləşir. Məs., لا رَجُلٌ قَائِمًا – (bir) kişi ayaq üstə deyil. İbn Cinni (934-1002) başda olmaqla bir qrup qrammatik – filoloq *leysə* mənasını ifadə edən *la* inkar ədatının müəyyənlikdə olan sözləri də idarə etmək iqtidarında olduğu fikrini irəli sürür. Əbu İshaq əz-Zəccacın (855-923) fikrincə isə, *la* inkar ədatı yalnız ismi (mübtədanı) idarə etməkdə *leysəyə* bənzəyir, xəbəri isə idarə etmir. Çünki onun xəbəri təsirlik halda idarə etməsi ilə bağlı şeirdə zahirən öz əksini

tapmış fakt yoxdur və ərəblərdən bu barədə heç bir şey eşidilməyib (əs-Süyuti, 1992: 118-119).

İbn Mənzur *la* inkar ədatının *leysə* mənasını ifadə etməsi ilə əlaqədar aşağıdakı beyti şahid gətirir:

مَنْ فَرَّ عَنْ نِيرَانِهَا
فَأَنَا ابْنُ قَيْسٍ لَا بَرَاخُ (İbn Mənzur, 1988, c. 1: 361)

Mənası: *Kim müharibə alovundan qorxaraq qaçdı? Mən, Qeysin oğlu isə (budur) müharibə iştirakçısıyam.*

Şeir Cahiliyyə şairi Səd ibn Malikə məxsusdur. Səd bu şeiri Bəsus müharibəsi zamanı əl-Haris bin Ubadın müharibədə iştirak etməməsinə etiraz əlaməti olaraq söyləmişdir. Əl-Haris bin Ubad Rəbiənin qəhrəman hökmdarlarından idi. O, qardaşı oğlu Buceyr Muhəlhil və bacısı oğlu İmruu l-Qeys tərəfindən öldürülənədək müharibəyə qoşulmur. Buceyr bir gün uzaqlaşan dəvəsini səhrada axtarmağa çıxır. Yolda Muhəlhilin başılıq etdiyi dəstə ilə rastlaşır. İmruu l-Qeys Muhəlhilə Buceyri öldürməməyi məsləhət görür. Lakin Muhəlhil ona qulaq asmır və Buceyri öldürür. Məhz Buceyrin öldürülməsindən sonra əl-Haris bu müharibəyə qoşulur. Bu hadisəyədək isə əl-Haris və əqrəbasının müharibədə iştirak etməməsi Qeys oğulları arasında böyük bir boşluğun olduğunu hiss etdirirdi. Buna görə də Səd 15 beytlik bir şeir yazaraq burada əl-Harisin müharibədə, onun alovundan qorxub kənardə dursa da, özünün, yəni Qeysin oğlu Sədin müharibədə iştirak edərək möhkəm durduğunu dilə gətirir (əl-Bağdadi, 1996, c. 1: 467-474).

Beytdəki şahid *bərah* (mənası: tərkmək, çıxıb getmək) sözüdür. Bu söz *leysə* mənasına malik *lanın* ismi, yəni mübtədasıdır. Xəbəri isə məhzuf – qeyd olunmamışdır. Təqdir, yəni nəzərdə tutulan versiya *فَأَنَا ابْنُ قَيْسٍ لَيْسَ بَرَاخُ لِي* “ənə ibnu Qeysin *leysə* bərahun li” (Mən eşitdiyim o məşhur Qeysin oğluyam və müharibəni tərkmək deyiləm)-dən ibarətdir. Bir sıra mənbələrdə beytdəki *fərra* (qaçmaq) feilinin əvəzinə *saddə* (imtina etmək) feili işlənmişdir (əl-Ənbari, t.y., c. 1: 367-368).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, klassik ərəb ədəbi dilində *leysənin* funksiyasını dörd ədat, yəni *ma*, *la*, *latə* və *in* ədatları yerinə yetirə bilər (İbn Əqil, 1411, c. 1: 312). Yuxarıda göstərilən beyt *la* ədatı ilə əlaqədar idi. *Leysə* (deyil, yoxdur) mənasını ifadə edərək cümlənin baş üzvlərini idarə edən sözlərdən biri də *latə*dir. *Latə* əslində inkar bildirən *ladan* ibarətdir, lakin ona qadın cinsinin əlaməti olan *tə* fəthəli şəkildə artırılmışdır. *Latə* ilə bağlı qrammatiklərin ümumi rəyi ondan ibarətdir ki, o, *leysə* kimi mübtədanı (ismi) adlıq, xəbəri təsirlik halda idarə edir. *Latənin* işlənmə özəlliyi onunla səciyyələnir ki, cümlənin baş üzvlərinin hər ikisi *latə* ilə işlənmə bilməz və onlardan yalnız biri zahirən öz əksini tapır, digəri isə nəzərdə tutulur. Ərəb dilində *latənin* isminin, yəni cümlənin mübtədasının həzf olunması (silinməsi), xəbərin isə qeyd olunması hallarına daha çox rast gəlinir. Buna misal olaraq “Sad” surəsinin 3-cü ayəsini *وَلَاتِ حِينَ مَنَاصٍ* (Lakin artıq qurtulma vaxtı keçmişdi) göstərmək olar. Göründüyü kimi, ayədə *latənin* ismi, yaxud cümlənin mübtədası qeyd olunmamışdır. Nəzərdə tutulan versiya isə belədir: *وَلَاتِ حِينَ مَنَاصٍ*. Çox nadir hallarda ayədəki *əl-hin* (vaxt) sözünü *latənin* ismi hesab edərək onu adlıqda da oxuyublar. Bu halda cümlənin xəbəri məhzuf – silinmiş hesab olunur. Nəzərdə tutulan versiya isə *لَاتِ حِينَ مَنَاصٍ لَهُمْ أَي لَاتِ حِينَ مَنَاصٍ كَانَتْ لَهُمْ* -dən ibarətdir. İbn Əqil Sibəvehiyə istinadən yazır ki, *latə* yalnız *əl-hin* sözünü idarə edir. Ümumiyyətlə isə, bu barədə fikirlər müxtəlifdir. Bəziləri onun yalnız *əl-hin* sözünü,

bəziləri isə vaxt mənasına malik digər sözləri də (məs., saətun) idarə edərək bildiyini qeyd edir (İbn Əqil, 1411, c. 1: 319-320).

İbn Mənzur *latə* sözü ilə əlaqədar aşağıdakı misranı şahid gətirərək yazır ki, bütün Bəsrə və Kufə qrammatiklərinin fikrincə, *latə* sözündəki *tə* ilk öncə “hə” olmuş, daha sonra bu “hə” “tə”yə çevrilmişdir (İbn Mənzur, 1988, c. 12: 210).

تَذَكَّرَ حُبَّ لَيْلَى لَاتَ جِينَا

Mənası: *Sevgilisinə olan məhəbbətini xatırladı. (Lakin) vaxt sevgi xatırlamaq vaxtı deyildi* (Şair burada çox yaşlı olduğuna işarə edir).

İbn Mənzur beytin yalnız birinci misrasını qeyd edərək onun kimə aid olduğunu yazmır. Şeir 640-cı ildə vəfat etmiş muxadram şairi Əmr bin Şəs əl-Əsədiyə məxsusdur. Müsəlmanlığı qəbul edən Əmr ibn Şəsi İbn Səllam əl-Cuməhi Cahiliyyə şairlərinin 10-cu təbəqəsinə aid edir. Öz təbəqəsinin ən çox şeir söyləyən şairlərindəndir. Bir sıra başqa mənbələrə əsasən beytin tam formasını müəyyən edərək bildik və o, aşağıdakı kimidir:

تَذَكَّرَ حُبَّ لَيْلَى لَاتَ جِينَا

وَ أَمْسَى الشَّيْبُ قَدْ قَطَعَ الْقَرِينَا (əş-Şənqiti, 1999, c. 1: 254)

Mənası: *Sevgilisinə olan məhəbbətini xatırladı. Lakin vaxt sevgi xatırlamaq vaxtı deyildi. Artıq qocalıq (yaxud ağ saçlar) həmdəmi məhv etmişdi.*

Beytdəki *əl-Qarin* sözünün mənası الرفيق الدائم – daimi yoldaş – həmdəm deməkdir.

İbn Mənzur *latə*nin *leysə* mənasını ifadə etdiyini başqa bir beytlə də əsaslandırır:

طَلَبُوا صُلْحَنَا وَ لَاتَ أَوَانٍ

فَأَجَبْنَا أَنْ لَيْسَ جِينَ بَقَاءٍ (İbn Mənzur, 1988, c. 1: 272)

Mənası: *Bizdən sülh bağlamağı tələb etdilər. Sülh vaxtı deyil. Biz isə sülhün qala biləcəyi bir vaxtın olmadığı cavabını verdik.*

Beyt Əbu Zubeyd ət-Taiyə məxsusdur (Şe`r Zubeyd əl-Ṭa`i, 1967: 30). Uzunömürlü (təqribən 150 il yaşamışdır) şairlərdən olduğu qeyd edilən Əbu Zubeydin Müaviyə dövrünədək yaşadığı yazılır. Bəzi mənbələr onun xristian kimi öldüyünü, bəziləri isə İslamı qəbul etdiyini göstərir.

Beytdə diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, burada *leysə* mənasını ifadə edən *latə*dən sonra gələn *əvan* (vaxt) sözü yiyəlik haldadır. Qrammatiklərin verdiyi cavab çox maraqlıdır. İlk öncə onu qeyd edək ki, İbn Mənzur *latə* barəsində yazır:

و ذكر أبو الهيثم عن نصر الرازي أنه قال في قولهم لات هنا أي ليس حين ذلك وإنما هو لا هنا فأنث لا فقيل لاة ثم أضيف فتحولت الهاء تاء كما أنثوا رب ربة وثم تمت قال هذا قول الكسائي. وقال الفراء: معنى لات حين مناص أي ليس بحين فرا. .

Əbul-Heysəm Nasr ər-Raziyə istinadən qeyd edir ki, o, ərəblərin “*latə hənna*” ifadəsinin mənasının “onun vaxtı deyil” olduğunu bildirmişdir. (İlk öncə) “*latə hənna*” sözü “*la hənna*”dan ibarət idi. Daha sonra *la* qadın cinsində – *latə* kimi işləndi. “*Rubbə*”ni “*rubbətə*”yə, “*sümmə*”ni isə “*sümmətə*”yə çevirərək qadın cinsində işlətdikləri kimi, (burada da) izafət zamanı “*hə*” “*tə*”yə çevrildi. Bu, (Kufə qrammatika məktəbinin başçısı) Kisainin (737-805) mövqeyidir. Əl-Fərra dedi: “*Latə* hinə mənas” (Qurtuluş

vaxtı deyil, “Sad”, 3) cümləsinin mənası أَيْسَ بِحَيْنِ فِرَارٍ (əzabdan) “qaçış vaxtı deyil” deməkdir (İbn Mənzur, 1988, c. 12: 210).

*Latə*dən sonra gələn sözün yiyəlik halda işlənməsi halına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzilərinin fikrincə, *əvan* sözü *latə*nin xəbəridir və hal-vəziyyət bildirən cümlədən ibarətdir. Yəni “*latə əvanin*” tərkibi əslində ليس الأوانَ أوانَ صلحٍ “*vaxt sülh vaxtı deyil*” mənasını ifadə edən cümlədir. *Əvan* sözünün izafət tərkibi yaratdığı *sülh* sözü (muzafun ileyh – izafətin II tərəfi) həzf olunmuş – (zahirən) silinmişdir. Daha sonra *qabl* və *bəd* sözlərində izafətin II tərəfi silindiği zaman onlar məbni (bir hərəkə üzərində qurulmuş) sözlərə çevrildiği kimi, *əvan* sözü də kəsərə üzərində qurulmuş – məbni ismə çevrilir. Sonra isə ona tənvin artırılmışdır (Haşiyə əs-Şabbān, t.y., c. 1: 401-402).

Görkəmli filoloq İbn Cinni (934-1002) isə yazır ki, *əvan* sözünün hökmü *iz* (zaman) sözünün hökmü kimidir. Yəni bu söz də *iz* kimi cümlə ilə (yaxud sözlə – H.H.) izafət tərkibi yaratmalıdır. Məs., جنتك أوانَ قام زيد أي جنتك إذ قام زيد – *Zeyd durduğu zaman sənənin yanına gəldim*. *Əvan* sözünün izafət tərkibi yaratdığı II tərəf (muzafun ileyh) düşdüyü üçün onun əvəzinə bu sözə tənvin artırılmışdır. *İz* sözündə olduğu kimi, *əvan* sözündəki nun hərfi İbn Cinniyə görə saitsiz – sükunludur. Tənvin artırıldığı zaman ikisükunlu – saitsiz nun hərfi qarşılaşdığı üçün burada kəsərə – yiyəlik hal əlaməti qoyulmuşdur. Bu hal, yəni kəsərin artırılması *izdə* də müşahidə olunur (İbn Cinni, 1993: 509) (məs., “əl-Bəqərə”, 60, 124 və s).

Zənnimizcə, beytdəki “*va latə əvanin*” tərkibi əslində “*və latə hinə əvani sulhin*” olmuş, izafət zəncirinin I və III tərəfi, yəni *əvan* sözünü yiyəlikdə idarə edən *hin* sözü və izafətin sonuncu tərəfi – *sülh* sözü düşmüşdür. *Hin* sözü düşsə də, onun əməli, yəni (*əvan* sözünü yiyəlikdə) idarəsi qalmış, *sülh* sözünün düşməsi isə tənvinlə əvəzlənmişdir. Tənvinin artırılmasını şeir zərurəti ilə də əlaqələndirmək olar.

2. Modal sözlərin şahid beytlərdə əks olunması

Klassik filoloji tədqiqatlara aid əksər orta əsr mənbələrində adlıq halla bağlı müzakirə edilən mövzulardan biri də *innə* tipli sözlərin xəbəri ilə əlaqədardır. *Innə* tipli modal sözlər ismi cümlənin mübtədasını təsirlik, xəbərini isə adlıq halda idarə edir. Bu sözlər *innə*, *ənnə*, *kənnə* (sanki, kimi), *lakinnə*, *leytə* (kaş ki), *ləllə* (ola bilsin ki)-dən ibarətdir.

İbn Mənzur *innə* ilə bağlı aşağıdakı beyti şahid gətirərək burada işlənmiş *innəh* sözünün iki cür izah edilməsinin mümkünlüyünü yazır: 1) Beytdə işlənmiş *innəh* sözü *bəli* mənasını ifadə edir; 2) bitişən əvəzlik onun ismidir, onun xəbəri isə *kəzəlikə* sözüdür. Nəzərdə tutulan versiya isə “*innə-l-əmrə kəzəlikə*” (həqiqətən iş, vəziyyət belədir)-dən ibarətdir. İndi isə beyti nəzərdən keçirək:

وَ يَقُلْنَ شَيْبٌ قَدْ عَلَا

ك، وَ قَدْ كَبُرْتُ، فَقُلْتُ إِنَّهُ (İbn Mənzur, 1988, c. 1: 548)

Mənası: (O qızlar) *mənə saçların aqarıb, artıq qocalmışan dedilər. Mən isə bəli (düz deyirsiniz) dedim.*

Sibəveyhi (760-796) bu barədə yazır:

أما قول العرب في الجواب إنه، فهو بمنزلة أجل. وإذا وصلت قلت إن يا فتى، وهي التي بمنزلة أجل.

Tərcüməsi: *Ərəblərin cavab zamanı söylədikləri "innəh" sözüə gəldikdə isə, (qeyd etmək lazımdır ki,) o, bəli mənasını ifadə edir. (Bir sözü digərinə) birləşdirdikdə isə, "bəli, ey gənc" deməlisən, (yəni "innə"nin sonundakı hə düşür). O da bəli mənasını ifadə edir* (Sibəveyh, t.y., c. 3: 151).

Hesab edirik ki, Sibəveyhinin bu fikrləri beytdəki *innəh* sözünün *bəli* mənasını ifadə etməsi mülahizəsində heç bir şübhə yeri buraxmır və sanki beytin əczində – sonunda "qultu innəh yox, naəm" deyilmişdir. Görkəmli ərəb (Suriya) filoloqu İbn Yəiş (1158-1245) türkəsilli Zəməxşərinin (1075-1144) "əl-Mufəssəl" əsərinə yazdığı 10 cildlik şərhində də ərəb kəlamında "innə"nin *bəli* mənasında çox işləndiyini qeyd edərək yuxarıdakı beyti şahid gətirir (İbn Yə`iş, t.y., c. 3: 130).

Beyt Əməvilər dövrü şairlərindən olan Übeydullah ibn Qeys ər-Ruqəyyata (v. 694) məxsusdur. Divanda beyt yuxarıda qeyd olunmuş hər iki versiyada izah olunur (Divan Übeydullah İbn Qeys ər-Ruqəyyat, t.y.: 66). Ruqəyyə adlı üç müxtəlif qadına qəzəl yazdığı üçün ona ər-Ruqəyyat, yəni "Ruqiyyələr" ləqəbi verilmişdir.

3. "Ləəllə" sözünün mənaları

Innə tipli modal sözlərdən biri də "ləəllə"dir. Orta əsr mənbələrində *ləəllə* sözünün əsasən aşağıdakı üç mənada işləndiyi qeyd olunur (İbn Hişam əl-Ənsari, 1413, c.1: 379):

- 1) التوقع – bu sözün ərəb dilində hərfi mənası *gözləmək* deməkdir. Azərbaycan dilində vaxtilə istifadə edilən, bu gün isə bir qədər arxaıkləşmiş *təvəqqə* sözüdür. Lakin dilimizdə *təvəqqə* sözü bir qədər fərqli – xahiş, dilək mənasında işlənir. Filoloqlar التوقع – sözünün filoloji mənasının الترجي – *ümid etmək* olduğunu yazır. Müasir ərəb dilində bu sözün leksik mənası əsasən *ola bilsin ki, bəlkə* kimi tərcümə olunur. Məs., لعلَّ الحبيب واصل – *Bəlkə sevgili yar gəlib çatmışdır*; لعلي أبلغ – *Bəlkə yollara – göylərin yollarına çatım* (Ğafir, 36-37).
- 2) التعليل – hərfi mənası *səbəbin izah edilməsi* deməkdir. Bu, əl-Əxfəş və əl-Kisai başda olmaqla bir qrup filoloqun fikridir. Məs., فَوَلَا لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى – *Onunla yumşaq danışın. Bəlkə (bu səbəbə görə o) öyüd-nəsihət qəbul etsin* (Taha, 44).
- 3) الاستفهام – hərfi mənası *sual* (soruşmaq) deməkdir. Bu fikri Kufə qrammatikləri irəli sürmüşdür. Məs., وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَكِّي – *Nə bilirdin ki, bəlkə o, günahlardan təmizlənəcəkdi* (Əbəsə, 3). Göründüyü kimi, burada *ləəllə* ümumi mənaya sanki bir sual məzmunu əlavə edir.

Ləəllə barədə fikirlərini bölüşən İbn Mənzur onun bir neçə digər mənaya malik olduğunu da yazır (İbn Mənzur, 1988, c.9: 369-370). Bu mənalar aşağıdakılardır:

- a) *Ləəllə* məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə istifadə olunan كي *key* (ondan ötrü ki, üçün) ədatının mənasını ifadə edir. Məs., ابْعَثْ إِلَيَّ بِدَائِبِكَ لَعَلِّي أَرْكَبُهَا – *Öz atını, yaxud dəvəni mənə göndər, bəlkə ondan istifadə etdim (ona mindim). Yəni ondan istifadə etmək üçün öz miniyini mənə göndər.*
- b) *Ləəllə* "əsa" (*bəlkə, ola bilsin*) mənasını ifadə edir. Məs., لَعَلَّ عَبْدُ اللَّهِ يَقُومُ أَيُّ عَسَىٰ عَبْدُ اللَّهِ – *Bəlkə, ola bilsin ki, Abdullah qalxır (ayaq üstədir).*
- c) *Ləəllə* "ظَنَّ" (*zənn, güman etmək, düşünmək*) mənasını ifadə edir. Məs., لعلي أحجُّ العام – *Bəlkə bu il Həccə getdim.* Mənası: *Düşünürəm ki, Həccə gedəcəm.* Daha sonra İbn Mənzur öz fikrini İmruu l-Qeysə istinadən bir misradan ibarət şahidlə əsaslandırır:

لَعَلَّ مَنَائِنَا تَبْدَلْنَ أَبُوسًا (İbn Mənzur, 1988, c.9: 370)

Beytin sədrini, yəni birinci misrasını İmruu l-Qeysin divanı vasitəsilə müəyyən-ləşdirə bildik. Beyt divanda kiçik bir fərqlə “təbəddəlnə” əvəzinə eyni mənanı ifadə edən “təhəvvəlnə” (*çevrilmək*) sözü ilə rəvayət olunur:

بُذِلْتُ قَرْحًا دَامِيًا بَعْدَ صِحَّةٍ
(Divan İmru`əl-Qeys, t.y.: 107-108) لَعَلَّ مَنَائِنَا تَحْوُلْنَ أَبُوسًا

Mənası: *Sağlam olduqdan sonra (sağlam ikən) qanlı bir yaraya çevrildim. Ölümlərimizin də artıq əzablara çevrildiyini düşünürəm.*

Beytə münasibət bildirən əl-Bağdadi (1620-1682) İmruu l-Qeys barəsində maraqlı faktlara toxunaraq yazır:

قال ابن خلف: ويكنى أمرؤ القيس أبا زيد وأبا وهب وأبا الحارث. و ذكر بعض اللغويين أن إسمه خُنْدَج وامرؤ القيس لقب له لقب به لجماله وذلك لأن الناس "قيسوا" إليه في زمانه فكان أفضلهم. والحنديج بضم الحاء المهملة والذال وسكون النون وآخره جيم وهو في اللغة: الرملة الطيبة، وقيل: كتيب من الرمل أصغر من النقا. ويقال لإمرئ القيس (ذو القروح) أيضا لقوله: بُذِلْتُ قَرْحًا دَامِيًا بَعْدَ صِحَّةٍ. (əl-Bağdadi, 1996, c.1: 330-331).

İbn Xələf dedi: İmruu l-Qeys Əbu Zeyd, Əbu Vəhəb və Əbu-l-Haris künyələri ilə adlandırılmışdır. Bəzi filoloqlar onun adının Hunduc olduğunu qeyd edir. İmruu l-Qeys isə ləqəbidir. O, gözəl olduğu üçün bu ləqəbə layiq görülmüşdür. Çünki İmruu l-Qeysin dövründə başqalarını onunla (onun gözəlliyi ilə) müqayisə edirdilər və o, hamıdan üstün – gözəl idi. Əl-Hunduc sözündə Ha və dəl hərfləri damməli, nun isə saitsizdir. Onun mənası yaxşı qum – torpaq deməkdir. Bu sözün mənasının balaca qum təpəsi olduğu da deyilmişdir. İmruu l-Qeysə sağlam ikən qanlı bir yaraya çevrildim ifadəsinə görə “Zu-l-quruh” – Yaralar sahibi ləqəbi verilir.*

Ləllənin əsa (bəlkə, ola bilsin) mənasını ifadə etməsi ilə bağlı İbn Mənzur aşağıdakı beyti şahid gətirir:

لَعَلَّكَ يَوْمًا أَنْ تَلِمَّ مُلَمَّةٌ
(İbn Mənzur, 1988, c.1: 370) عَلَيَّكَ مِنَ اللَّاتِي يَدْعُوكَ أَجْدَعًا

Mənası: *(Ey başqasının bədbəxtliyinə sevinən! Qardaşımın ölümünə sevinmə). (Bir gün) ola bilsin ki, səni zəlil edəcək bala sənə də yetişər.*

Burada şahid *ləllənin* xəbərinin, “əsa”da olduğu kimi, “ən”lə birgə işlənməsi ilə əlaqədardır. Burada “ən tulimmə mulimmətun” *ləllənin* xəbəri olduğu üçün yerinə görə adlıq haldadır.

İbn Mənzur beytin kimə aid olduğunu qeyd etmir. Araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, beyt muxadram şairi Mutəmmim bin Nuveyrəyə aiddir. Beyt onun qardaşı Malikin ölümü ilə bağlı söylədiyi 57 beytlik qəsidənin 55-ci beytidir. Beytdəki “Əcdə” sözünün mənası *burnu və qulağı kəsilmiş şəxs* deməkdir. Bu ifadə ilə şəxsin zəlil – zəlalətə düşmüş, yəni pis gündə olduğu nəzərdə tutulur (İbtisam Marhoun əs-Saffar, 1968: 119).

Əl-Bağdadinin “Xizanətu-l-ədəb və lubbu lubabi lisan əl-arab” “*Ədəbiyyat xəzinəsi və ərəblərin dilinin mahiyyəti*” əsərində də beytlə bağlı maraqlı fikirlərə rast gəlirik. Əl-

* Çox güman ki, Cahiliyyə dövründə Qureyşin başçılarından biri olmuş və Uhud döyüşündə şəxsən peyğəmbər tərəfindən öldürülmüş şəxs nəzərdə tutulur.

Bağdadi (1620-1682) Zəməxşərinin (1075-1144) “əl-Mufəssəl” əsərində, İbn Hişamın (1309-1360) “əl-Muğni” əsərində, Xətib Təbrizinin (1030-1109) isə “Şərhu-l-mufəddəliyyat” əsərində bu beytə istinad etdiyini yazır. X.Təbrizinin şərhinə əsaslan-dıqda beyt müəllifinin, yəni Mutəmmimin beyti ünvanladığı şəxsə (qardaşını öldürən Xalid ibn Vəlidə) bəla arzulanığı məlum olur (əl-Bağdadi, 1984, c.5: 345-348).

İbn Cinni (934-1002) qeyd edir ki, *təkid lamı* bir sıra modal sözlərə birləşir. Bu modal sözlərdən biri də *ləllə*dir. Məs., *لَعَلَّ زَيْدًا قَائِمٌ* – *bəlkə də Zeyd ayaq üstədir*. Burada *ləllə* sözündəki əsas hissə “əllə”dən ibarətdir. *Lə* isə təkid üçün ona artırılmış hərfdir (İbn Cinni, 1993: 406). Təkid bildirən *ləmin* bitişik işləndiyi modal sözlərdən biri də (hərfi mənası: *bənzədirəm, sanki olan*) “kənnə”nin yüngülləşdirilmiş forması olan “kəən”dir. İbn Mənzur aşağıdakı beyti təkid ləminin “kəən”lə birgə işlənməsinə şahid olaraq qeyd edir:

فَبَادَ حَتَّى لَكَأَنَّ لَمْ يَسْكُنْ

(İbn Mənzur, 1988, c. 1: 246) فَالْيَوْمَ أَبْكِي وَ مَتَى لَمْ يُبْكِنِي

Mənası: *Sanki mövcud olmamışdır kimi o, itib-batdı – yoxa çıxdı. Bu gün onun üçün ağlayıram. O, məni nə vaxt ağlatmayıb ki?*

Beytin kimə aid olduğu məlum deyil. Şair nəzərdə tutduğu şeyin onu daima ağlatmasına işarə edir. Beytin daha aydın şəkildə izah edilməsi məqsədilə ondan əvvəlki və sonrakı beytləri axtarsaq da, bu barədə heç bir məlumata rast gəlmədik.

İnnə tipli modal sözlərdən bəhs edərkən bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdik. Qrammatiklər qeyd edir ki, *ənnə* bir sıra hallarda *ləllə* (*bəlkə, ola bilsin ki,*) mənasında işlənə bilər. Sibəveyhi “əl-Kitab” əsərində ustadı Xəlilə istinadən yazır: *قال فقال: الخليل: هي بمنزلة قول العرب: انت السوق أنك تشتري لنا شيئا، اي لعلك kimidir.* *Bazara get, biza bir şey alarsan, yəni bəlkə biza bir şey aldın* (Sibəveyhi, t.y., c.3: 123). Göründüyü kimi, burada “ənnə” *ləllə* mənasında işlənməmişdir. İbn Mənzur da “ənnə”nin *ləllə* mənasında işlənməsi ilə əlaqədar bir neçə beyt şahidə müraciət edir. Aşağıdakı beyti Təmmim qəbiləsinin başçılarından olan Cahiliyyə şairi əl-Əsvəd bin Yəfur ən-Nəhşəlin (v. 600) qardaşı Hutait bin Yəfura istinadən qeyd edən İbn Mənzur yazır ki, beyti İbn Dureydə (837-933) də aid edirlər:

أَرَيْنِي جَوَادًا مَاتَ هُزْلًا لَعْنِي

(İbn Mənzur, 1988, c.1: 246) أَرَى مَا تَرَيْنَ أَوْ بَخِيلًا مُخَلَّدًا

Mənası: *(qadına müraciət edərək) Mənə bir səxavət sahibi göstər ki, (pulu bitdiyini üçün) zəif, yəni kasıb dünyadan getmişdir. Bir xəsis göstər ki, onu bu xəsisliyi əbədləşdirmişdir. Bu zaman bəlkə mən də sizin (xəsislikdə) gördüyünüzü müşahidə edirəm.*

Şair burada öz tərəf müqabilinə üz tutaraq, sevir sə, səxavətli birisini, öz varını paylayaraq sərvəti tükənmiş birisini, yaxud (real görünərsə, tapa bilsə) xəsisliyin əbədləşdirdiyi bir şəxsi sevsin. Beytdəki şahid “liənnəni” sözünün *ləlləni* (*bəlkə mən*) mənasında işlənməsidir. “Lisan əl-arab” əsərində beytin fərqli – “liənnəni” əvəzinə *ləlləni* sözünün işləndiyi rəvayət formasına da rast gəldik:

أَرَيْنِي جَوَادًا مَاتَ هُزْلًا لَعْنِي

(İbn Mənzur, 1988, c.9: 370) أَرَى مَا تَرَيْنَ أَوْ بَخِيلًا مُخَلَّدًا

Burada İbn Mənzur beytin, həmçinin, Cahiliyyə dövründə səxavəti ilə tanınmış Tey qəbiləsinin şairi Hatəm ət-Tainin (v.605) məşhur bir qəsidəsində də işləndiyini yazır. Hatəm ət-Tainin divanında beyti tapa bildik. Qeyd etmək lazımdır ki, divanda beytin sonuncu versiyası (*ləlləni* sözünün işləndiyi rəvayət forması) qeyd olunmuşdur (Divan şe'r Hatəm Abdullah əl-Ṭa'i və əxbaruhu, t.y.: 230). Qəsidənin bu beytdən əvvəlki və sonrakı hissələri ilə tanış olduqda məlum olur ki, şair onu çox səxavətli olmaqda ittiham və məzəmmət edən həyat yoldaşına xitabən bu şeiri söyləmişdir.

İbn Mənzur “ənnə”nin *ləllə* mənasında işlənməsi ilə əlaqədar şahid gətirdiyi aşağıdakı beyti Cərirə (653-728) istinadən yazır:

هَلْ أَنْتُمْ عَائِجُونَ بِنَا لَأَنَّا
نَرَى الْعَرَصَاتِ أَوْ أَثَرَ الْخِيَامِ
(İbn Mənzur, 1988, c.1: 246)

Mənası: *Bizə (qonaq) gəlmirsinizmi? (Gəlsəydiniz) bəlkə də, biz uşaqların oynadığı həyətləri (evin qarşısındakı boş sahələri), yaxud xeymələrin izlərini görür – xatırlayırdıq.*

Beytdə nəzərdə tutulan versiya “ləlləna nəra-l-arasati”dir *والنقدير: لعنا نرى العرصات*. Bunu beytin digər rəvayət formalarının mövcudluğu da sübut edir. Məs., əl-Bağdadi (1600-1682) beytin Fərəzdəqə aid olduğunu yazaraq onun aşağıdakı rəvayət formasını qeyd edir:

أَلَسْتُمْ عَائِجِينَ بِنَا لَعَنَّا
نَرَى الْعَرَصَاتِ أَوْ أَثَرَ الْخِيَامِ
(əl-Bağdadi, 1996, c.9: 222)

Bununla yanaşı, beytə həm Cəririn (٥٦٥ : ١٣٥٣), həm də Fərəzdəqin (641-732) (Abdullah əs-Şāvi, t.y.: 835) divanında rast gəlirik.

“İnnə”nin bir səciyyəvi cəhəti də onun xəbərinin *lām* hərfi ilə birgə işlənməsi ilə əlaqədardır. “İnnə”nin xəbəri isim (إن زيدا لقائم), indiki-gələcək zaman feili (إن زيدا ليقوم), ismi cümlə (إن زيدا لوجهه حسن), təsrif olunmayan feil (إن زيدا لنعم الرجل), zərf (إن زيدا لخلفك), yaxud ön qoşmalı isimdən (إن زيدا لفي الدار) ibarət olduqda, bu, mümkündür. Bəsrə filoloqlarına görə, bu özəllik yalnız “innə”yə məxsusdur. Kufə qrammatikləri isə “lakinnə”nin də xəbərinə *lām* (təkid ədatının) daxil olmasını doğru hesab edirlər (İbn Uşfur, 1998: 426). Kufəlilərə görə, *lakinnə* “innə”yə *lām* və *kəf* hərflərinin artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu fikrə biz Kufə məktəbinin sütunlarından olan əl-Fərranın “Məani-l-Quran” əsərində də rast gəlirik (əl-Fərra, 1983, c.1: 465).

İbn Mənzur *lakinnə* barəsində yazır:

زيدت على إن لام وكاف فصارتا جميعا حرفا واحدا، قال الجوهرى: بعض النحويين يقول أصله إن واللام والكاف زوائد، قال: يدل على ذلك أن العرب تدخل اللام في خبرها وأنشد الفراء:
وَلَكِنِّي مِنْ حُبِّهَا لَعَمِيذُ
(İbn Mənzur, 1988, c.12: 324)

İnnəyə lām və kəf hərfləri artırıldığı üçün onlar bir hərfə – modal sözə çevrilmişdir. Əl-Cövhəri dedi: Bəzi qrammatiklərin fikrincə, onun əsli innədən ibarətdir. Lām və kəf hərfləri isə artıqdır – sonradan artırılmışdır. Dedi: Bunu ərəblərin onun (lakinnənin) xəbərinə lām əlavə etməsi (faktı) da sübut edir. Əl-Fərra söylədi:

Lakin mən onun sevgisindən qəm xəstəliyinə tutulmuşam.

Misranın sonundakı “amid” sözünün mənası *eşqin əldən saldığı şəxs* (العميد: الذي أضناه) deməkdir. Müəllifi məlum olmasa da, bir çox orta əsr mənbələrində beytin tam formasına rast gəlmək olar. Şeirnin tam forması aşağıdakı kimidir:

يُلْمُونَنِي فِي حُبِّ لَيْلَى عَوَانِي
وَلَكِنِّي مِنْ حُبِّهَا لَعْمِي (İbn Usfur, 1998: 426)

Mənası: *Sevgilimə olan məhəbbətimdən ötrü mənə qınayıb məzəmmət edirlər. Lakin mən onun sevgisindən qəm xəstəliyinə tutulmuşam (onun eşqi mənə əldən salıb).*

Bəsrəlilər bu vəziyyətin başqa yerdə təkrarlanmadığını əsas tutaraq onu istisna hal kimi qəbul edir, ümumi qaydaya uyğun gəlmədiyini – qiyas olmadığını qeyd edirlər. “İnnə”nin xəbərinə *ləmin* daxil olması faktı isə bir çox şeir nümunələri – sübutlarla öz təsdiqini tapmışdır. “Lakinnə”də isə bu hal bir şeir nümunəsində rast gəldiyi üçün Bəsrə filoloqları bunu nadir hal hesab edərək onun xəbərindəki *ləmi zaid* – artıq *ləm* hesab edir (İbn Usfur, 1998: 26-30).

Nəticə

Ərəb poeziyasına aid beytlərin şahid – sübut qismində istifadə edilməsi və onların qrammatikaya tətbiqi məsələsində, həmçinin, “şahid” anlayışının bir termin kimi formalaşmasında əsas rol qrammatiklərə aiddir. Orta əsrlərdə bütün elmlərin inkişafını təmin edən, bu ümumi inkişaf yükünü öz çiyinlərində daşıyan vasitə ərəb dili olduğu üçün ilkin mərhələdə məhz ədəbiyyat elmlərinin bir parçası olan qrammatikaya aid kitablar daha çox yazılırdı. Ədəbiyyat elmləri arasında ilk inkişaf edən elm sahəsi də ərəb nəhvi olmuşdur. Bu sahəyə həsr edilmiş kitabların hamısında əsas qaynaq, fikrin isbatını, qaydanın düzgünlüyünü əsaslandırın vasitə poetik nümunələrdən, yaxud ərəb şeirinə aid şahidlərdən ibarətdir. Daha sonralar Quran elmlərinin digər sahələrində də tətbiq edilməyə başlayan şahidlər əslində orta əsr elminin formalaşmasını, onun inkişafını təmin edən əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Elə buna görə də şahidlərin tədqiqi məsələsi bütün mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmiş və bu bərdə bir çox əsərlər qələmə alınmışdır.

QAYNAQLAR:

۱. إبتسام مرهون الصفار. (۱۹۶۸). مالك و متمم إبننا نويرة اليرموعي. بغداد: مطبعة الارشاد.
۲. ابن جني. (۱۹۹۳). *سر صناعة الاعراب*. دمشق: دار القلم.
۳. ابن عصفور الاشبيلي. (۱۹۹۸). *شرح جمل الزجاجي*. بيروت: دار الكتب العلمية.
۴. ابن عقيل. (۱۴۱۱). *شرح ابن عقيل*. قم: انتشارات سيد الشهداء.
۵. ابن منظور. (۱۹۸۸). *لسان العرب*, المجلد الأول. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۶. ابن منظور. (۱۹۸۸). *لسان العرب*, المجلد التاسع. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۷. ابن منظور. (۱۹۸۸). *لسان العرب*, المجلد الثاني عشر. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۸. ابن هشام الانصاري. (۱۴۱۳). *مغني اللبيب عن كتب الاعاريب*. قم: مكتبة سيد الشهداء. المجلد الأول.
۹. ابن يعيش. (دون تاريخ). *شرح المفصل*, الجزء الثالث. إدارة الطباعة المنيرية.
۱۰. ابو البركات الانباري. (دون تاريخ). *الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين البصريين والكوفيين*, الجزء الأول. دار الفكر.
۱۱. ابو زكريا يحيى بن زياد الفراء. (۱۹۸۳). *معاني القرآن*, الجزء الأول. بيروت: عالم الكتب.
۱۲. ابو عثمان عمرو بن بحر الجاحظ. (۱۹۹۸). *البيان والتبيين*, الجزء الرابع. القاهرة: مكتبة الخانجي.

١٣. احمد ابن الامين الشنقيطي. (١٩٩٩). الدرر اللوامع على همع الهوامع شرح جمع الجوامع، الجزء الأول. بيروت: دار الكتب العلمية.
١٤. السيوطي. (١٩٩٢). مع الهوامع في شرح جمع الجوامع، المجلد الثاني. بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٥. حاشية الصبان. (دون تاريخ). شرح الأشموني على الفية ابن مالك ومعه شرح الشواهد للعيني، الجزء الأول. العراق: المكتبة التوفيقية.
١٦. ديوان إمري القيس. (دون تاريخ). تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم. القاهرة: دار المعارف.
١٧. ديوان عبيد الله ابن قيس الرقيات. (دون تاريخ). تحقيق و شرح الدكتور محمد يوسف نجم. بيروت: دار صادر.
١٨. ديوان شعر حاتم بن عبد الله الطائي واخباره. (دون تاريخ). دراسة و تحقيق الدكتور عادل سليمان جمال. مطبعة المدني، المؤسسة السعودية بمصر.
١٩. سيبويه. (دون تاريخ). الكتاب، الجزء الثالث. القاهرة: مكتبة الخانجي.
٢٠. شعر أبي زبيد الطائي. (١٩٦٧). حققه و شرحه الدكتور نوري حمودي القيسي. بغداد: مطبعة المعارف.
٢١. عبد القادر بن عمر البغدادي. (١٩٩٦). خزنة الادب ولب لسان العرب، الجزء الأول. القاهرة و الرياض: مكتبة الخانجي و دار الرفاعي.
٢٢. عبد القادر بن عمر البغدادي. (١٩٨٤). خزنة الادب ولب لسان العرب، الجزء الخامس.
٢٣. عبد القادر بن عمر البغدادي. (١٩٩٦). خزنة الادب ولب لسان العرب، الجزء التاسع.
٢٤. عبد الله الصاوي. (دون تاريخ). شرح ديوان الفرزدق. مطبعة الصاوي.
٢٥. محمد اسماعيل عبد الله الصاوي. (١٣٥٣ هـ). شرح ديوان جرير. مطبعة الصاوي.

The Philological Significance of Shahid Bayts

HEYBAT HEYBATOV**

Abstract

The article examines the content and scholarly specificity of the concept of the shahid bayt and analyzes its role in the development of various fields of medieval knowledge, particularly philological studies. The research corpus comprises more than ten bayts selected from the encyclopedic work Lisān al-ʿArab ("The Language of the Arabs") by the thirteenth-century Egyptian philologist Ibn Manẓūr.

Within the framework of the study, and with the aim of ensuring a systematic philological approach, a literary and linguistic analysis of shahid bayts is conducted; their philological translation is provided; and commentary and elucidation are offered on the basis of a range of medieval sources.

Shahid bayts accumulate a substantial body of information pertaining to the Arab ayyām – the historical past of the Arabs – as well as to the medieval literary and philological milieu. Owing to the historical memory preserved in these texts and their transmission of multifaceted information to the present day, the study of such bayts constitutes an important and timely area of philological research. At the same time, it should be noted that within European Oriental studies shahid bayts have, to date, not received adequate scholarly consideration or systematic investigation.

In the course of the research, the diwans of numerous classical poets were consulted, along with commentaries on these diwans; textological clarifications were carried out, and in a number of cases the reasons and circumstances surrounding the composition of the analyzed bayts were identified.

Keywords: *Ibn Manẓūr, Jāhīz, Basūs, shāhid, jāhiliyyah*

** Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor; Baku State University; hheybatov@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2693-7796

Филологическое значение шахид бейтов

ГЕЙБАТ ГЕЙБАТОВ***

Резюме

В статье рассматривается содержание и научная специфика понятия шахид бейт, а также анализируется его роль в развитии различных отраслей средневекового знания, прежде всего филологических исследований. В качестве материала исследования привлечено более десяти бейтов, отобранных из энциклопедического труда египетского филолога XIII века Ибн Манзура «Лисан ал-`араб» (Язык арабов).

В рамках исследования с целью обеспечения системного филологического подхода проведён литературно-лингвистический анализ шахид бейтов, осуществлён их филологический перевод, а также даны комментарии и разъяснения на основе различных средневековых источников.

Шахид бейты аккумулируют значительный объём сведений, относящихся к арабским айтам – историческому прошлому арабов, а также к средневековой литературно-филологической среде. Благодаря сохранённой в них исторической памяти и передаче многоаспектной информации до современности, изучение данных бейтов представляет собой важное и актуальное направление филологических исследований. Вместе с тем следует отметить, что в европейском востоковедении шахид бейты до настоящего времени не получили должного научного осмысления и систематического изучения.

В процессе исследования были привлечены диваны многочисленных классических поэтов, а также комментарии к диванам, проведены текстологические уточнения, и в ряде случаев выявлены причины и обстоятельства создания анализируемых бейтов.

Ключевые слова: Ибн Манзур, Джахиз, Басус, шахид, джахилийя

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.03.2025

Çapa qəbul: 19.05.2025

Çap olunma tarixi: 28.10.2025

*** Кандидат филологических наук, доцент; Бакинский государственный университет; hheybatov@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2693-7796